

Окипнюк В. Правовое регулирование охраны войсками ГПУ предприятий сахарной промышленности УССР.

В статье рассматриваются правовые аспекты охраны войсками ГПУ УССР предприятий сахарной промышленности. Выявлены причины передачи подразделений охраны из подчинения Главного управления рабоче-крестьянской милиции в ГПУ УССР, структура и границы компетенции охранных комендатур, источники материально-технического обеспечения.

Ключевые слова: войска ГПУ, сахарная промышленность, охрана, комендатура, сахарный завод.

Okipnyuk V. The legal regulation of guarding of the enterprises of sugar industry of the UkSSR by GPU troops.

The present article dedicated to legal aspects of guarding of the enterprises of sugar industry by GPU troops of the UkSSR. The reasons of transfer guard units from the subordination of Chief administration of workers' and peasants' militia to GPU of the UkSSR were disclosed. The structure and jurisdiction of guard commandants as well as the sources of material and technical support were investigated.

Key words: GPU troops, sugar industry, guard, commandant's office, sugar enterprise.

З ІСТОРІЇ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

*Юрій Ніколаєць**

Політичні настрої селян України на початку радянсько-німецької війни (червень 1941 – липень 1942 рр.)

У статті досліджується динаміка політичних настроїв селян України на початку радянсько-німецької війни. На основі аналізу архівних документів автор визначив причини зміни ставлення селянства до політики радянського уряду та окупаційної влади.

Ключові слова: настрої, селяни, радянсько-німецька війна, вермахт, НКВС.

Глобальна катастрофа, якою була Друга світова війна та її складова — війна СРСР з нацистською Німеччиною, породила довготривалу надзвичайну ситуацію, що сколихнула суспільство. Швидке просування вермахту на початку бойових дій проти СРСР породжувало цілий спектр політичних настроїв, що були вмотивовані як передвоєнною репресивною політикою радянської влади, так і обіцянками окупантів, пов'язаними зі зміною системи господарювання. Настрої українського насе-

* *Ніколаєць Ю.О.* — доктор історичних наук, старший науковий співробітник відділу національних меншин Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

лення, яке пережило голод та існували в умовах постійного тиску державних органів, не могли відбивати лише «безмежну відданість» радянській системі, як це намагалася представити пропагандистська машина СРСР.

Доцільно виділити кілька груп політичних настроїв селянства України, динаміку змін яких можна дослідити за історичними джерелами. Це настрої, пов'язані зі ставленням до радянської влади, нацистської Німеччини та її союзників. Обмеження щодо їх дослідження виникають унаслідок специфіки документування настроїв населення та обмеженості проведення соціологічних опитувань. Повідомлення органів НКВС СРСР та УРСР щодо цього питання певною мірою розрізнені й у багатьох випадках містять характеристику виключно антирадянських настроїв. Вони пов'язані з отриманням інформації від конкретних осіб про інших людей, а також відображають рівень загальноосвітньої та професійної підготовки працівників, які їх склали. Співробітники органів держбезпеки СРСР та апарату ЦК КП(б)У, аналізуючи дані розвідки, особисті враження від зустрічей із підпільниками та командирами партизанських загонів, доповідали вищому керівництву УРСР про окремі прояви настроїв населення.

У німецьких документах наявні свідчення очевидців, які спілкувалися із мешканцями України з приводу певних політичних подій. Однак вибірка осіб для співбесід проводилася здебільшого тенденційно, головним критерієм була лояльність до нової адміністрації. Крім того, у певних документах фіксувалися особисті враження німецьких військовослужбовців від стосунків із місцевим населенням, іноді сучасні враження порівнювалися з ситуацією на українських землях у 1918 р. Такі дані дозволяють зробити певні висновки щодо змін, які відбулися в українському суспільстві за роки радянської влади. Це стосується ставлення до ідеї проголошення національної державності, можливості та доцільності ведення одноосібного господарства, а також до соціально-економічного ладу загалом.

Порівняти інформацію подібних джерел можливо, спираючись на дані про висловлювання мешканців певної місцевості з того чи іншого приводу. Точний кількісний аналіз однотип-

них висловлювань провести складно з огляду на відсутність (або ж недоступність) подібної статистики. Водночас простежуються тенденції у динаміці політичних настроїв населення певної території.

Найбільш важливими чинниками, які визначали зміни селянських настроїв, було прагнення захистити свою землю від загарбників, поразки Червоної армії у ході бойових дій, декларування окупаційною владою зміни системи господарювання, пам'ять про передвоєнні голодомор та репресії. Природне бажання людей вижити у складних воєнних умовах визначало трансформацію впливу цих чинників на поведінку людей.

Керівництво нацистської Німеччини було переконане, що суспільство, яке перебуває під пресом сталінського державного терору, не зможе встояти проти удару ззовні. За словами міністра озброєнь і військової промисловості Третього райху А. Шпеєра, А. Гітлер, будучи переконаним у власній теорії «неповноцінності слов'янської раси», називав війну з СРСР «заняттям на ящику з піском»¹. Однак серед вищого керівництва Німеччини були й інші думки щодо війни проти СРСР. Так, А. Йодль, не розраховуючи особливо на успіх плану «Барбаросса», вірив, що «геній фюрера» допоможе розгромити СРСР². Інший керманіч вермахту Г. фон Рундштедт від самого початку був проти «авантюри у Росії»³.

Передвоєнна радянська пропаганда переконувала населення у можливості швидкого розгрому сил противника на ворожій території із мінімальними втратами. Реалії бойових дій підтвердили поспішність планів і розрахунків воюючих сторін. Армія агресора зітнулася з сильнішим опором, ніж очікувала, а на дії радянських військ впливали нерозпорядливість стратегічного й тактичного командування, дезертирство, панічна втеча військовослужбовців із поля бою та ін.

¹ Шпеєр А. Воспоминания. – Смоленск: Русич, 1998. – С. 423.

² Митчем С., Мюллер Дж. Командиры «Третьего Рейха». – Смоленск: Русич, 1997. – С. 34.

³ Митчем С. Фельдмаршалы Гитлера и их битвы. – Смоленск: Русич, 1998. – С. 166.

Одним із проявів політичних настроїв населення стало його ставлення до мобілізаційних заходів влади. Уже з перших днів війни велика кількість колгоспників була мобілізована або добровільно пішла на фронт. Протягом літніх місяців війни мобілізація була фактично зірвана на території західноукраїнських областей і більш-менш успішно провадилася у центральних регіонах УРСР.

Уже по війні ЦК КП(б)У надіслав запити до обласних та центральних архівів про проведення мобілізації в різних регіонах республіки. Згідно з даними, у деяких областях України через швидке просування німецьких військ мобілізаційні заходи не було проведено взагалі⁴. Наприклад, у Рівненській області — частково, і не у всіх районах⁵. На Вінниччині 23 червня 1941 р. план мобілізації був виконаний на 72%, а наступного дня — на 80%⁶. У Чернівецькій області мобілізаційні заходи були повністю завершені ще 25 червня 1941 р.⁷ Кам'янець-Подільська (нині — Хмельницька) область виконала план мобілізації 23 червня лише на 75%⁸. Настрої більшості мобілізованих до армії українських селян у перші тижні війни недоцільно характеризувати як переважно антирадянські. За даними співробітників НКВС УРСР, які відстежували це питання, основна маса мобілізованих бійців і командирів непокоїлася через розлуку та подальшу долю власних сімей⁹. В окремих колгоспах у перший день мобілізації багато хто з селян не вийшов на роботу, проводжаючи призовників в армію¹⁰.

Поряд із патріотичними настроями на окремих призовних пунктах відзначалося незадоволення мобілізацією. Обурювалися, головним чином, жінки, твердячи, що, начебто, «усі ко-

⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України), ф. 57, оп. 4, спр. 11, арк. 21.

⁵ Там само, спр. 12, арк. 230.

⁶ Там само, арк. 13.

⁷ Там само, спр. 11, арк. 24.

⁸ Там само, спр. 39, арк. 19.

⁹ Там само, ф. 59, оп. 1, спр. 226, арк. 56.

¹⁰ Там само, ф. 57, оп. 4, спр. 39, арк. 13.

муністи залишилися на своїх місцях», а їхніх синів чи чоловіків «відправляють на бійню», прирікаючи тих, хто залишається, на голод¹¹. У перші дні війни спостерігалися масові факти, коли мешканці центральної та східної частин України непризовного віку бажали добровільно йти в армію або вступали до народного ополчення. Активну участь селяни брали у спорудженні укріплень на шляху можливого просування ворога¹².

Проведення мобілізації в перші дні війни продемонструвало чітку різницю ставлення до бойових дій населення різних регіонів України. Свідомість більшості мешканців Західної України не була готова сприйняти радянську модель економіки, безоплатну працю (в тому числі й на новобудовах військового призначення), колективізацію та індустріалізацію. Рівень життя мешканців західної частини республіки після приєднання до УРСР значно знизився, люди вже не могли вільно вести господарство в умовах ринку, руйнувалися усталені традиції та звичаї. Особливо постраждали у матеріальному плані ті, хто володів різноманітними приватними підприємствами. Часто місцева комуністична влада конфіскувала дрібні заклади, невеличкі крамниці та майстерні, забираючи навіть будинки. Причому багато радянських службовців прагнули збагатитися за рахунок жителів Західної України. Московське керівництво нехтувало місцевими кадрами та фахівцями. На керівні посади призначалися особи, що прибували зі східних областей і не були готові до роботи в новій місцевості. Усе це призводило до численних конфліктів та ворожого сприйняття радянської влади більшістю західноукраїнських жителів, які на початку війни з Німеччиною та її союзниками нерідко проводжали відступаючі частини РСЧА пострілами¹³.

Натомість у Центральній і Східній Україні наступ німецьких військ та їх союзників в основному сприймався як «ворожа навала», яка буде швидко відбита. Попри проблеми з організацією харчування, наданням медичної допомоги, забезпеченням

¹¹ ЦДАГО України, ф. 57, оп. 4, спр. 17, арк. 144.

¹² Історія українського селянства: Нариси у 2 т. — К., 2006. — Т. 2. — С. 273.

¹³ ЦДАГО України, ф. 57, оп. 4, спр. 26, арк. 76.

транспортом сільське населення цих регіонів республіки було загалом готове до боротьби із загарбниками.

Було б помилкою твердити, що відразу ж після нападу гітлерівців українці отримали надію на створення власної незалежної держави — комуністичний режим за час свого панування фізично знищив майже всіх українських національних лідерів, викоринивши будь-які національні прагнення. Така політика призвела до того, що абсолютна більшість солдатів-українців навіть не намагалася повернути зброю проти радянської влади для того, щоби створити власну державу. Державницькі прагнення були розповсюджені, головним чином, серед інтелігенції західних областей УРСР. У радянських збройних силах панував «інтернаціоналізм», що невтомно культивувався командирами й політпрацівниками, а націоналістичні ідеї не знаходили широкої підтримки серед солдатів та офіцерів. Звичайно, бійці переймалися долею власної землі, по якій просувалися загарбники, однак національна самосвідомість більшості українців-військовослужбовців не виходила за межі «радянської української державності».

Ситуація поступово змінювалася в умовах поразок радянських військ. Стрімке просування ворожих частин углиб країни сприяло зміні політичних настроїв селянства. Потрібно відзначити, що особи, які дезертирували з армії, негативно впливали на моральний стан населення. Їхні розповіді про поразки на фронтах, за свідченням начальника охорони тилу Південно-Західного фронту полковника Рогатіна, підривали готовність боротися з ворогом¹⁴. Панічна втеча з позицій окремих військових з'єднань викликала у цивільного населення зневіру в перемозі.

Величезний вплив на політичні настрої українського суспільства справила катастрофа радянських військ під Києвом, де було втрачено 700 544 особи, з них безповоротні втрати становили 616 304 особи.¹⁵ Можна стверджувати, що ця подія стала

¹⁴ ЦДАГО України, ф. 62, оп. 8, спр. 57, арк. 44.

¹⁵ Гриф секретности снят: Потери вооружённых сил СССР в войнах, боевых действиях и военных конфликтах: Статистическое исследование. — Москва, 1993. — С. 166.

переломним моментом у визначенні політичних настроїв українців початку війни. Поширення занепадницьких настроїв, страх перед можливою загибеллю призвели до виникнення у середовищі українського селянства регіональної ідентичності, коли особа асоціювала себе, у першу чергу, із певною територією, а не країною загалом. Інтереси багатьох українців обмежувалися масштабами окремого села, району. Це відбилося у прагненні за будь-яку ціну повернутися до рідної домівки, як місця, що забезпечувало більше шансів на виживання. А оскільки значна частина українських земель опинилася під окупацією, то політика нової влади та перспективи співіснування чи співробітництва з нею стала привертати все більше уваги. Мобілізовані до радянської армії солдати частіше ставали на шлях дезертирства, маючи на меті у першу чергу порятунк власного життя.

Пропаганда окупантів обіцяла українцям ліквідувати колективні господарства, повернути особам, що були розкуркулені чи вислані більшовиками, конфісковане майно. Гітлерівці намагалися схилити радянське населення на свій бік, обіцяючи відновлення права приватної власності на засоби виробництва, заохочуючи особисту ініціативу. Вони наголошували, що саме ринкові відносини дадуть можливість українцям плідно працювати, а, отже, жити у достатку.

Після катастрофи під Києвом дезертирство з радянської армії набуло загрозливого характеру. Так, із 1 жовтня 1941 р. по 1 лютого 1942 р. бійцями винищувальних батальйонів в районах Ворошиловградської (нині — Луганської) та Харківської областей було затримано 1152 дезертири, 4920 осіб, що ухилялися від призову до армії¹⁶. На 16 жовтня 1941 р. у Ворошиловграді на призовних пунктах було відзначено вкрай незадовільну явку військовозобов'язаних: на Артемівський пункт з'явилося лише 10%, а на Клімівський — 18%¹⁷. Станом на 23 жовтня 1941 р. по Харківському військовому округу на станції зосередження прибули лише 65% (43 740 осіб) призваних, або 43% від загальної кількості військовозобов'язаних, які підлягали призову¹⁸.

¹⁶ ЦДАГО України, ф. 62, оп. 8, спр. 15, арк. 21.

¹⁷ Там само, ф. 57, оп. 4, спр. 26, арк. 141.

Зі всієї кількості людей, що з'явилися для відправки у військові частини, було відправлено лише 58%¹⁹. Згідно з даними на 25 жовтня 1941 р., по Сталінському (нині — Донецькому) обласному військкомату було призвано 61 245 осіб (74% від загальної кількості чоловіків, які підлягали призову), по Харківському — 34 373 особи (81%), по Ворошиловградському — 66 093 особи (63%). Загалом по Харківському військовому округу було призвано лише 69% військовозобов'язаних. Причому повторно громадян, що не з'явилися до військкоматів, не викликали, і розшук осіб, які ухилялися від призову, не провадився²⁰.

На околиці м. Орджонікідзе на початку грудня 1941 р. органами НКВС УРСР було виявлено понад тисячу колишніх червоноармійців, які чекали відступу частин регулярної армії, розраховуючи пробратися до рідних домівок. Серед них були навіть організовані групи, які вели активну антирадянську агітацію²¹.

За даними органів НКВС УРСР, у сільській місцевості групи селян займалися виготовленням фальшивих документів, за допомогою яких можна було уникнути призову. За винагороду фабрикувалися довідки, що давали право на звільнення від військової служби. Як бачимо, на намагання радянської влади посилювати боротьбу з дезертирством люди часто відповідали організацією груп, які сприяли тим, хто прагнув уникнути призову.

У цей час спостерігалися також численні факти, коли військовослужбовці, місця проживання яких ще не були захоплені ворогом, залишалися у селах на окупованій території, чекаючи можливості після відступу радянських частин повернутися до сімей²².

Наприкінці жовтня 1941 р. спостерігалися випадки масового дезертирства по Харківському військовому округу. Так, на

шляху просування колон мобілізованих: дезертирували по Чугуївському райвійськкомату — 30%, Сталінському — 35%, Ізюмському — 45%, Дергачівському — 50% мобілізованих²³.

Наприкінці 1941 – на початку 1942 рр. значно почастишали антирадянські виступи у тилу, ініціаторами яких нерідко виступали селяни. У цей період органами НКВС було викрито групи, що готувалися допомагати ворогові. Вони склалися з осіб, які ухилялися від військової служби, не вірячи у перемогу радянської армії, та представників інтелігенції, родичі яких були репресовані. Такі групи ставили своїм завданням організовано саботувати заходи влади (зокрема, зі знищення шахт та підприємств), а після приходу окупантів йти на співпрацю з ними²⁴.

Політичні настрої українського селянства проявлялися під час проведення евакуації, засвідчивши поступову зміну ставлення до радянської влади та військ агресора. Певна частина комуністів під загрозою розправи з боку односельців змушена була виїжджати з рідних сіл. Порахунки зводилися швидко, і партійним активістам іноді доводилося робити непростий вибір — або негайний виїзд на схід, або смерть чи каліцтво від рук покривджених ними перед війною земляків²⁵. Це явище було широко розповсюджене вже наприкінці літа 1941 р. Селяни республіки не забули, з якою жорстокістю радянська влада проводила колективізацію, і щойно позиції комуністів похитнулися, родичі репресованих, розкуркулених громадян відразу ж нагадали про себе.

Відступ радянської армії нерідко викликав, з одного боку, панічну втечу частини цивільного населення, а, з іншого, озлоблення тих, хто не міг виїхати. Як свідчили радянські вояки, що виходили з ворожого оточення, такі люди були переконані, що їх навмисно кидають напризволяще²⁶. Формуванню антирадянських настроїв у середовищі українського селянства сприяв вибірковий принцип проведення евакуації. Стан транспортної

¹⁸ ЦДАГО України, ф. 57, оп. 4, спр. 26, арк. 143 зв.

¹⁹ Там само, арк. 142 зв.

²⁰ Там само, ф. 57, оп. 4, спр. 26, арк. 141 зв.

²¹ Там само, ф. 62, оп. 9, спр. 4, арк. 75.

²² Там само, ф. 1, оп. 22, спр. 117, арк. 33, 88; ф. 62, оп. 9, спр. 3, арк. 36; спр. 4, арк. 122 зв.; спр. 5, арк. 81; спр. 7, арк. 11; ф. 1, оп. 22, спр. 120, арк. 17, 74, 107; оп. 23, спр. 19, арк. 21; Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 4620, оп. 3, спр. 157, арк. 144.

²³ ЦДАГО України, ф. 57, оп. 4, спр. 26, арк. 143.

²⁴ Там само, ф. 1, оп. 22, спр. 84, арк. 118.

²⁵ Там само, ф. 62, оп. 8, спр. 58, арк. 43.

²⁶ Там само, ф. 1, оп. 23, спр. 19, арк. 19.

системи й об'єктивні труднощі визначали, що абсолютна більшість цивільного населення мала залишитися на окупованій території. Розуміння цього факту диктувало поведінку, спрямовану на виживання за умов окупації. Ця мета йшла врозріз із політикою «випаленої землі», яку проводила відступаюча радянська влада. Прагнення людей забезпечити своє існування у важких умовах війни призводило до незаконного, на думку партійних функціонерів, привласнення суспільного майна під час відступу частин радянської армії. З огляду на ситуацію на фронті боротися з цим явищем було практично неможливо.

Величезні масштаби привласнення селянами майна колгоспів і радгоспів зафіксовано у матеріалах про діяльність винищувальних батальйонів. 3 серпня 1941 р. бійцями такого підрозділу Покровського району Дніпропетровської області було відібрано й передано райвоєнкомам та колгоспам 2 автомашини, 1 мотоцикл, 9 коней в осіб, які евакуювалися з прилеглої до лінії фронту місцевості²⁷. У Запорізькій області під час очищення плавнів від «куркулів, дезертирів та іншого контрреволюційного елементу» загонами НКВС було переправлено вглиб країни близько 4000 голів рогатої худоби, залишеної місцевими колгоспами під час евакуації і привласненої селянами²⁸. За неповними даними на 1 жовтня 1941 р., бійцями винищувальних батальйонів тільки Сумської, Полтавської та Запорізької областей на місці злочину було затримано 26 мародерів²⁹. У період з 1 жовтня 1941 по лютий 1942 рр. у районах Ворошиловградської та Харківської областей у мародерів та цивільного населення вилучено незаконно привласнених 860 коней, 516 голів великої рогатої худоби, 105 свиней, 97 возів, 105 саней³⁰. Окрім цього, співробітники НКВС УРСР заарештували членів «бандформувань», що грабували евакуйованих із прифронтових областей³¹.

²⁷ ЦДАГО України, ф. 62, оп. 8, спр. 43, арк. 2.

²⁸ Там само, спр. 50, арк. 13.

²⁹ Там само, спр. 15, арк. 38.

³⁰ Там само, арк. 22.

³¹ Там само, арк. 39.

Будучи зацікавленими у привласненні усупільнених цінностей, селяни нерідко намагалися зірвати проведення евакуації. Деякі люди, що залишалися на окупованій території, прагнули перешкодити знищенню радянськими органами майна, яке не вдавалося вивезти. Подібні дії зумовлювалися також тим, що селяни не схвалювали тактику «випаленої землі», коли при відступі армії знищувалися заводи, майстерні, висаджувалися у повітря пекарні та інші об'єкти соціальної інфраструктури. Офіційна позиція радянського уряду, що ці заходи здійснюються, щоби цінне майно «не потрапило в руки ворога», не задовольняло пересічних людей. Адже вони змушені були залишатися на окупованій території, і їм потрібно було якось жити, а знищення чи вивезення запасів хліба, пального, різноманітної техніки й устаткування тощо зменшувало шанси на виживання. Селяни залишалися без засобів до існування.

Відступ радянських військ породив зневіру. За даними органів НКВС УРСР, у сільській місцевості вже у листопаді 1941 р. почали поширюватися чутки про повну поразку та втечу уряду СРСР тощо³². У Сталінській області значна частина населення втратила надію на перемогу. Співробітники місцевих структур НКВС УРСР фіксувалися як типові розмови про «безперспективність повернення радянської влади»³³. Багато селян Кам'янець-Подільської та Вінницької областей дотримувалися думки, що оскільки навіть Червона армія не могла впоратися з ворогом, то німців з території України вже ніхто не вижене³⁴.

Згідно з даними агітаторів ЦК КП(б)У, ті, чиї родичі служили в армії, воліли швидшої перемоги над нацистами, щоб їхні близькі люди змогли повернутися до рідних домівок³⁵. Водночас сім'ї, чоловіки з яких залишалися вдома, дезертирувавши з лав діючої армії, негативно відгукувалися про радянську владу. Звичайно, члени таких родин заявляли, що для них краще було б, якби СРСР зазнав поразки, адже в іншому випадку їхнім

³² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 22, спр. 117, арк. 76 зв.

³³ Там само, спр. 119, арк. 197.

³⁴ Там само, оп. 23, спр. 19, арк. 16.

³⁵ Там само, ф. 62, оп. 9, спр. 7, арк. 22, 25.

чоловікам доведеться тікати разом із німцями³⁶. В очах багатьох пересічних людей вермахт постав як найсильніша армія світу. Для них найголовнішим було не те, скільки сил віддано боротьбі, а те, хто все-таки перемагає у кінцевому підсумку.

Швидкі перемоги німців, прорахунки та помилки вищого партійно-державного керівництва, які призвели до окупації УРСР, за визнанням секретаря ЦК КП(б)У Д.Коротченка, викликали у кінці 1941 – на початку 1942 рр. в абсолютній більшості цивільного населення небажання продовжувати боротьбу проти нацизму й намагання пристосуватися до нового режиму³⁷. Люди вважали, що з німцями також можна буде співіснувати, а їхній «новий порядок» не може бути гіршим, ніж комуністичний режим³⁸. Ще довгий час населення пов'язувало боротьбу проти німців лише з наступом Червоної армії, віддаючи перевагу спостереженню за розвитком подій ніби сторонній спостерігач³⁹.

Можна стверджувати, що в умовах нацистської окупації на формування політичних настроїв найбільше впливала економічна політика нової влади та терор проти місцевого населення. На початку війни схвалення пересічних громадян отримала обіцянка окупантів ліквідувати колгоспи й відновити приватну власність. Частина колгоспників у бесідах з агітаторами ЦК КП(б)У висловлювала думку, що колгоспна система не виправдала себе саме тому, що великі податки з колективних селянських господарств не сприяли їх розвитку. Багато селян, особливо свого часу розкуркулених і висланих, були не проти ліквідувати колгоспи, розподіливши їх майно. Вони та їхні родичі вже під час відступу радянської армії агітували за найшвидший переділ колгоспної землі і повернення до одноосібних господарств. Проте, якщо більшість сільських жителів західноукраїнських земель категорично висловлювалися за ліквідацію колгоспів, уважаючи радянську модель економіки неприйнятною для себе, то східні українці дотримувалися дещо іншої думки.

³⁶ ЦДАГО України, ф. 62, оп. 9, спр. 7, арк. 175.

³⁷ Там само, ф.1, оп. 22, спр. 6, арк. 28–29.

³⁸ Там само, ф. 62, оп. 9, спр. 4, арк. 47.

³⁹ Там само, спр. 5, арк. 144.

Вони більше обурювалися тим, що на колгоспи накладалися великі податки, які робили працю селян не вигідною. Загалом чимало селян центральної та східної частин України вважали, що в колективних господарствах можна працювати за умови суттєвого зменшення податкового тиску⁴⁰. По суті, абсолютна більшість селян розуміла не вигідність колективного способу господарювання у сталінській інтерпретації, однак більш радикально за ліквідацію колгоспів висловлювалися мешканці саме Західної України.

У донесенні штабу німецької 213-ї охоронної дивізії (липень 1941 р.) вказувалося, що при вступі частин вермахту на територію «староросійської області» сільське населення виявляло готовність до співробітництва. Частина українців чекала, що з німцями прийде поліпшення життя. Політикою селяни практично не цікавилися, а ідея самостійної України ще не знайшла відповідного ґрунту⁴¹. Відбудова мирного життя шляхом співробітництва з окупантами була вагомим аргументом для пересічних людей, які ставали на шлях колабораціонізму. Примусовий вивіз людей на роботу до Німеччини сприймався більшістю українського соціуму негативно.

У цьому контексті цікава позиція мешканців щодо діяльності партизанських загонів. Згідно з матеріалами «особливої папки» ЦК КП(б)У, спочатку цивільне населення України не сприймало радянських партизанів усерйоз, мовляв, якщо навіть армія виявилася нездатною протистояти натиску вермахту, то що можна було чекати від цих розрізнених груп. За інформацією радянських розвідників, населення допомагало червоним партизанам, постачало їм продовольство через побоювання вбивства ними німецьких військовослужбовців — адже у цьому випадку окупанти розстрілювали 8–10 осіб з села⁴². Саме насильницькі дії та масові страти гітлерівцями місцевих жителів поступово ставали причиною формування стійкого неприйняття загарбників населенням більшої частини України і кристалі-

⁴⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 22, спр. 118, арк. 80, 133.

⁴¹ ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 156, арк. 204.

⁴² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 22, спр. 118, арк. 76–77.

зації прагнення продовжувати збройну боротьбу із ворогом. Західні українці значно стриманіше сприймали перспективу можливого повернення радянської влади. Це підтверджувалося доповідними записками НКВС УРСР у ЦК КП(б)У. Навіть у 1944 р. керівники республіки наголошували, що радянська влада не має авторитету на західноукраїнських землях⁴³.

Уже 1942 р. незадоволення німцями було значно сильнішим, ніж у 1941 р. До економічної політики окупантів у галузі сільського господарства ставлення населення України було неоднозначним. У 1941 р. багато колгоспників чекали, що земля господарств буде розподілена. Знаряддя праці з колгоспів розікрали. Але після оголошення земельного закону окупаційної влади все майно селяни були зобов'язані повернути. Проголосивши ліквідацію колгоспного ладу, німці фактично замінили їх на більшій частині України так званими громадськими господарствами, схожими на радянські колгоспи. За даними ЦК КП(б)У, наприклад, у Донбасі німецькі аграрні реформи викликали велику недовіру, мовляв, «комуністи нам стільки обіцяли, а так часто нас обманювали, і німці також — тільки обіцяють»⁴⁴. У деяких районах Кіровоградської області після налагодження цивільної влади близько 80% місцевого населення підтримувало німців, сподіваючись на справедливий розподіл землі, але вже на початку 1942 р. лише 40% мешканців довіряли окупантам⁴⁵.

Наприкінці 1941 – у першій половині 1942 рр. окупаційна влада розділила населення України на чотири групи. До першої відносилася та частина мешканців (у документі про неї говориться як про «досить значну меншість»), яка серйозно була налаштована співпрацювати з новою владою через ненависть до попереднього режиму. Представники цієї групи сподівалися на повернення права приватної власності. До другої групи належала незначна частина населення, яка вела «подвійну гру», намагаючись допомагати окупантам і водночас таємно підтри-

муючи зв'язок із партизанами. Причому, в даному випадку йшлося не про радянських підпільників, що добували для партизанів цінні відомості про сили ворога та його наміри, а про громадян, які намагалися пристосуватися до будь-якої влади. Третю групу становили люди, які відкрито боролися з окупантами й поповнювали партизанські загони. І, нарешті, до останньої групи німецька влада віднесла абсолютну більшість цивільного населення України, яке підкорялося, але вичікувало подальшого розвитку події⁴⁶.

Німецька пропаганда твердила, що абсолютна більшість цивільного населення України прихильно ставиться до приходу вермахту і виявляє бажання «співпрацювати з німецькою владою». У цей же час радянські офіційні джерела зазначали про розгортання «масового партизанського руху» на тимчасово окупованих землях. Однак обидва ці полярні погляди по суті були прагненням відповідних пропагандистських машин ввести пересічних людей в оману, переконуючи у могутності «своєї» політичної системи.

При визначенні динаміки політичних настроїв селянства на початку війни можна виділити кілька періодів, коли оцінки політики воюючих сторін кардинально відрізнялися. У перші дні бойових дій більшість селян УРСР не вірила у можливість захоплення вермахтом усіх українських земель, виявляла бажання боротися з ворогом. Поступове просування військ агресора вглиб республіки і катастрофічна поразка Червоної армії під Києвом похитнули віру у перемогу, породивши прагнення уникнути мобілізації до діючої армії, що асоціювалося із великою вірогідністю загибелі. Поширювалися настрої щодо пристосування до життя під новою владою, що часто виражалося у привласненні майна колгоспів і радгоспів, розправах над місцевими комуністами та зустріччю частин вермахту із хлібом-сіллю. Якщо на початку війни окупаційна влада проводила певні заходи, які користувалися підтримкою цивільного населення, то поступово її політика починала викликати все більше не-

⁴³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 664, арк. 38–39.

⁴⁴ Там само, оп. 22, спр. 115, арк. 2.

⁴⁵ Там само, ф. 57, оп. 4, спр. 106, арк. 8.

⁴⁶ ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 38, арк. 62–65.

задоволення в українського селянства. Облудливі заяви нацистів про те, що вони, начебто, звільняють народи, поневолені більшовиками, дуже скоро втратили свій вплив навіть на найбільш довірливих людей. Злочини окупантів викликали ненависть до ворога й поширення руху Опору.

Николаец Ю. Политические настроения крестьян Украины в начале советско-немецкой войны (июнь 1941 – июль 1942 гг.).

В статье освещается динамика политических настроений крестьян Украины в начале советско-германской войны. На основе анализа архивных документов автор определил причины изменения отношения крестьян к политике советского правительства и оккупационных властей.

Ключевые слова: настроения, крестьяне, советско-германская война, вермахт, НКВД.

Nikolayets Yu. Political moods of Ukrainian peasantry at the beginning of Soviet-German War (June 1941 – July 1942).

The article investigated the change of political moods of Ukrainian peasantry at the beginning of German–Soviet War. Based on archival documents, the author identified what caused the change of peasantry attitudes to policy of Soviet government as well as to occupation troops.

Key words: moods, peasantry, German–Soviet War, Wehrmacht, NKVD.

ОСОБА У КОНТЕКСТІ ІСТОРІЇ

*Володимир Ковальчук, Валерій Огороднік**

Листування керівництва ОУН(Б) і УПА на українських землях

У покажчику публікуються короткі анотації ділових листів керівників ОУН(Б) та її військового крила в Україні.

Ключові слова: С. Бандера, ОУН(Б), УПА, листування, анотований покажчик.

До чергової, другої частини (блоку) під назвою «Листування керівництва ОУН(Б) і УПА на українських землях» анотованого покажчика «Листування провідників ОУН і командирів УПА» включено короткі анотації ділових листів керівників бандерівської організації та її військового крила в Україні¹. Анотування кожного листа здійснювалося за стандартною процедурою².

* *Ковальчук В.М.* (вступна стаття, анотації), *Огороднік В.Ю.* (анотації) — кандидати історичних наук, консультанти Галузевого державного архіву Служби безпеки України.

¹ У майбутньому планується опублікувати ще декілька блоків покажчика. Орієнтовно вони називатимуться так: «Листування підпілля на Волині та Поліссі», «Листування підпілля Закерзонського краю», «Листування підпілля Львівського краю», «Листування підпілля Карпатського краю», «Листування підпілля Подільського краю», «Листування командування і підрозділів УПА-Захід», «Листування командування і підрозділів УПА-Північ», «Фальшиві ділові листи», «Приватні листи».

² Кожний блок анотацій (в нашому випадку — «Листування керівництва ОУН і УПА на українських землях») складається з кількох «іменних» час-